

## XI–XX ASRLARDA YARATILGAN LUG‘ATLARDA QO‘LLANILGAN BA’ZI QARINDOSHLIK NOMLARINING FARQI

Xidirova Iroda

Ilmiy rahbar

Abdushukurova Sevara

Berdikobilova Dilbar

Termiz davlat universiteti talabalari.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7916157>

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada XI–XX asrlardan buyon yaratilgan ayrim lug‘atlarda qo‘llanilgan ba’zi qarindoshlik nomlarining farqi haqida so‘z yuritilgan.

**Kalit so‘zlar:** “Devonu lug‘otit turk”, “At-tuhfatuz zakiyatu fillug‘otit turkiya”, qazın, avag‘a, aba, volida, acha, baba.

### THE DIFFERENCE IN SOME KINSHIP NAMES USED IN DICTIONARIES OF THE 11TH AND 20TH CENTURIES

**Abstract.** This article discusses the differences between some kinship names used in some dictionaries from the 11th to the 20th centuries.

**Key words:** "Devonu lug‘otit turk", "At-tuhfatuz zakiyatu fillug‘otit turkiya", qazın, avaga, aba, volida, acha, baba.

### ОТЛИЧИЕ НЕКОТОРЫХ РОДСТВЕННЫХ ИМЕН, УПОТРЕБЛЯЕМЫХ В СЛОВАРЯХ, СОЗДАННЫХ В XI–XX ВЕКАХ

**Аннотация.** В этой статье рассматривается различие некоторых родственных имен, используемых в некоторых словарях, созданных с одиннадцатого по двадцатый века.

**Ключевые слова:** «Девону луготит турк», «Ат-тухфатуз закиату филлуг‘отит туркия», кажин, авага, аба, волида, ача, баба.

Turkiy tillardagi qarindoshlik nomlarini ifodalovchi leksemalar boshqa tillarga qaraganda ancha boy. Hatto qarindosh leksemasining etimologiyasi ham turkiy tillar bilan bog‘liq. Dastlab “qa” o‘zagi “idish” ma’nosini keyinchalik yaqinlik va qarindoshlik ma’nolarini ifodalagan. “Qondosh” leksemasining etimologiyasi bugungi kunda qonga asoslangan bog‘liqlik tarzida tushunildi. Ammo tilshunoslarimiz bu so‘zning etimologiyasini qang – ota so‘zi bilan bog‘laydilar.

Qarindoshlikka oid leksemalar qadimgi turli davrlarda yaratilgan turli lug‘atlarda ham o‘z aksini topgan. Bunga misol qilib, XI asrda yozilgan Mahmud Koshg‘ariy qalamiga mansub “Devonu lug‘otit turk” asari, muallifi noma'lum bo‘lgan “At-tuhfatuz zakiyatu fillug‘otit turkiya”, Alisher Navoiy qalamiga mansub “Muhokamat ul lug‘atayn”, “Древнетюркская словарь” lug‘atlarini keltirishimiz mumkin.

Ushbu tadqiqot ishi doirasida XI–XX asrlar oralig‘ida yaratilgan asarlar ya’ni, Mahmud Koshg‘ariy qalamiga mansub “Devonu lug‘otit turk” (keyingi o‘rinlarda MK shaklida), “At tuhfatus zakiyatu fillug‘otit turkiya” (keyingi o‘rinlarda At-tuhfat), Alisher Navoiy qalamiga mansub “Muhokamat ul lug‘atayn” (keyingi o‘rinlardan ML), “Древнетюркская словарь” (Qadimgi turkiy lug‘at, keyingi barcha o‘rinlarda DTS) lug‘atlar obyekt qilib olingan. Mavzuyimizning asosiy masalasi bugungi kunda qo‘llaniladigan qarindoshlikka oid leksemalarning qadimgi davrda qanaqa nom bilan yoritilganligi farqlarini ochib berishdir.

Biz bugungi kunda qo'llaydigan dada leksemasi MKda Дәдә – dada, ota o'g'uzcha (239), Аба – ota (tubutlar tilida) (113), Ата – ota (114) shaklida; At–tuhfatda Ада – ada, ota (11a – 9), Ата – ota ( 3b – 11) shaklida; ML kitobida Volid – ota (32), Abutturk – turk otasi (29), Abulfurs – fors otasi (29), Abullhind – hind otasi (29) shaklida; DTSda Baba – ota, (76b), Hata – ota (197b), Dedä – ota, (160b) shaklida qo'llanilgan.

Qaynana - urning onasi xotinga, xotinning onasi erga nisbatan. Bu so'z qadimgi turkiy tildagi urning tug'ishganlari xotinga nisbatan, "xotinning tug'ishganlari erga nisbatan" ishlatiluvchi *qayin* so'ziga "ayolning o'z tuqqan bolasiga nisbatan" ma'nosini anglatuvchi *ana* so'zining qo'shilishidan hosil bo'lgan. *Qayin+ana = qayinana* so'z qo'shilmasida dastlab i unlisi talaffuzda tushib qolgan, keyinchalik yozuvda ham i unlisi ishlatilmagan va qaynana holiga kelgan (Shavkat Rahmatullayev "O'zbek tilining etimologik lug'ati" 1-jild. 509-bet). Turkiy tillardagi qarindoshlik munosabatlarini ifodalovchi so'zlarni o'rgangan olim Pokrovskaya qayin so'zi faqat "xotinning tug'ishganlari erga nisbatan" ma'nosini anglatishini, urning tug'ishganlari ma'nosida keyinchalik qo'llanganini aytadi. Shunga ko'ra qaynana so'zi dastlab faqat xotinning onasiga nisbatan qo'llanilgan deyish mumkin. Bu so'z M. Koshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asarida *qaz'in* holida keltirilgan (1-tom, 383-bet). *Qaz'in* so'zi qayin ona, qayin ota, qayin ma'nolarini anglatgan.

Obog'a (amaki) - bu so'z qadimgi turkiy tilda *ota* ma'nosini anglatgan *aba* (ota so'zi devonda *aba* (1-tom. 113-bet) shaklida keltirilgan) so'zi bilan *aka* ma'nosini anglatgan *ag'a* so'zlarining birikishidan hosil bo'lgan. *Aba+ag'a* so'zlari oralig'idagi a unilari singishib bir unliga aylangan. So'zdagi birinchi va ikkinchi a unilari o unlisiga almashgan. Obog'a so'zi dastlab faqat otaning akasiga nisbatan ishlatilgan. Keyinchalik bu so'z ma'nosi kengayib otaning akasi, ukasi va ularning o'g'illari ma'nolarini anglatgan (Shavkat Rahmatullayev. O'zbek tilining etimologik lug'ati 1-jild. 246-bet). Devonda bu so'zning yana bir *tag'aj* varianti ham keltirilgan va bu so'z ham aynan amaki ma'nosida qo'llanilgan (3-tom. 256-bet). O'zbek tilining izohli lug'atida *avag'a* so'zi keltirilgan va bu so'z chevare ma'nosini anglatishi ta'kidlangan. Lekin devonda ham, etimologik lug'atda ham obog'a so'zining *avag'a* shakli keltirilmagan.

Ona – "ayol kishi o'z tuqqan bolasiga nisbatan". Qadimgi turkiy tilda bu so'z *ana* tarzida qo'llanilgan va hozirda ona so'zi anglatgan ma'noni anglatgan. Keyinchalik ana so'zidagi birinchi a unlisi o unlisiga almashgan va biz ko'rib turgan ona holiga keltirilgan. Devonda ham bu so'z *ana* ko'rinishida berilgan (1-tom. 119-bet). Muallifi noma'lum bo'lgan "At-tuhfat" asarida ham ona so'zi ana holida keltirilgan (169-bet). Alisher Navoiyning "Muhokamatu-l-lug'atayn" asarida esa ona so'zining boshqa bir *valida* ko'rinishi keltirilgan (32-bet).

Aka – bu so'z o'zbek tilining etimologik lug'atida *og'a* ko'rinishida berilgan va *eng katta aka* ma'nosini anglatgan. Bu so'z asli qadimgi turkiy tildagi uzoq yasha, ko'p yasha ma'nolarini anglatuvchi *aq* fe'liga -a qo'shimchasini qo'shish orqali hosil qilingan. *Aq+a=aqa* so'zidagi q undoshi keyinchalik g' undoshiga so'z boshidagi a unlisi o unlisiga almashgan (1- jild. 26 - bet). "At - tuhfat" asarida esa so'zning *akā* ko'rinishi uchraydi. Biroq bu biz bilgan aka ma'nosida emas *amma* ma'nosida qo'llanilganligi aytilgan (174 - bet). Devonda aka so'zi o'rniga *acha* va *ich'i* so'zlari keltirilgan (1-tom. 114-bet). Bundan ko'tinib turibdiki, qadimda akaga nisbatan *acha* yoki *ich'i* deb murojat qilingan. Bundan tashqari *acha* so'zi faqat akaga emas balki opaga nisbatan ham ishlatilgan va katta qiz ma'nosini anglatgan. "At - tuhfat" opa yoki singil so'zlari o'rnida *qiz qardash* so'zi qo'llanilganligi aytiladi.

Opa – “qiz farzand o‘zidan keyin tug‘ilgan farzandlarga nisbatan” ma’nosida keladi. Bu so‘z asli turkcha so‘z bo‘lib, qadimgi turkiy tilda *yoshi katta bo‘l* ma’nosini anglatuvchi ab fe’liga a unlisini qo‘shish orqali yasalgan, keyinchalik b undoshi p ga va birinchi a unlisi o ga almashishi natijasida hozirgi ko‘rinishga kelgan (1- jild. 255 - bet). O‘zbek tilining izohli lug‘ati ham opa so‘zi berilgan va “bir ota - onadan tug‘ilgan farzandlarning ichida o‘zidan kichiklarga nisbatan katta qiz” ma’nosini anglatishi aytib o‘tilgan. Uka – “bir ota- onadan tug‘ilgan farzandlar ichidagi o‘g‘ilning o‘zidan katta farzandlarga nisbatan” qo‘llaniladi. Bu so‘z qadimgi turkiy tilda *ökə* tarzida talaffuz qilingan. Keyinchalik ö unlisi u ga, ə unlisi ä ga almashgan va *ukä* deya talaffuz qilingan. Bu so‘z dastlab kichik farzand mag‘nosini anglatgan. Shuning uchun qiz uka, o‘g‘il uka deya ishlatilgan. Vaqtlar o‘tishi bilan ma’noda torayish yuz berib faqat o‘g‘il uka ma’nosida ishlatila boshlagan.(Sh. Rahmatullayev. “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” 1- jild, 386 - bet).

Bobo – “otaning yoki onaning otasi” ma’nosida ishlatiladi. So‘zning buva tarzida talaffuz qilinadigan varianti ham mavjud. Qadimgi turkiy tilda bu so‘z *ba:ba* tarzida talaffuz qilingan va faqat onaning otasiga nisbatan qo‘llanilgan. Keyinchalik ma’noda kengayish yuz berib otaning otasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan (Sh. Rahmatullayev "O‘zbek tilining etimologik lug‘ati" 1-jild, 55 - bet). At-tuhfat asarida bobo so‘zi o‘rniga *opka* so‘zi qo‘llanilgan (238-bet) va bu so‘z aynan *buva* ma’nosini anglatgani aytib o‘tilgan.

Kelin - turmushga chiqayotgan yoki yaqindagina chiqqan ayol. So‘z asli turkiy so‘z bo‘lib qadimgi turkiy tilda kel fe’liga -i(n) ot yasovchi qo‘shimchasini qo‘shish orqali yasalgan(Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 1- jild, 201-bet). "At-tuhfat" asarida ham kelin so‘zi keltirilgan (215 - bet).

Kuyov - qizining eri ota - onasiga yoki qarindoshlariga nisbatan. Bu asli turkiy so‘z bo‘lib, qadimgi turkiy tildagi qizning eri ma’nosini anglatuvchi *küd* yoki *küz* otlariga -ä, -gü qo‘shimchalarini qo‘shish orqali yasalgan (*küdägü, küzägü*). Keyinchalik d, ž undoshlari y ga, so‘z oxiridagi ü unlisi talaffuz qilinmay qo‘ygan va ä unlisi â ga, g esa v ga almashgan (Sh. Rahmatullayev. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. 1-jild, 214-bet). At-tuhfat asarida ham *kuyov* so‘zi keltirilgan (223-bet).

## REFERENCES

1. Mahmud Koshg‘ariy. Turkiy so‘zlar devoni (Devonu lug‘otit turk). – Toshkent: Fanlar Akademiyasi, 1963.
2. Attuhfatuz zakiyatu fil lug‘atit turkiya [Turkiy til (qipchoq tili) haqida noyob tuhfa]. – Toshkent: Fan, 1968.
3. Shavkat Rahmatullayev. "O‘zbek tilining etimologik lug‘ati". 1-jild. – Toshkent. Universitet, 2000.
3. Alisher Navoiy. Muhokamatu-l-lug‘atayn.
5. Ismoilov I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari. – Toshkent: Fan, 1966.
6. Madaliyevna I. S., Qizi J. R. N. B. “Majolis un-nafois” asarida qo‘llanilgan qarindoshlik nomlari hamda ularning semantik tahlili //Ta’lim fidoyilari. – 2022. – T. 22. – №. 7. – C.